

HORVÁTH LÁSZLÓ

Birtoktestek a Vasi-Hegyháton, az Őrségben és Szentgotthárd térségében

A Nádasd nemzetség ősi birtokainak kutatása során megállapítottuk, hogy az oklevelekben előforduló birtokrészek és települések területei bizonyos állandóságot és szabályszerűséget mutatnak. A történeti források és a ma rendelkezésre álló információk alapján rekonstruáltuk és táblázatba foglaltuk a Vasi-Hegyháton a 13. század előtt kialakított birtoktesteket, amelyeken az elmúlt évszázadokban falvak jöttek létre, szüntek meg, miközben megőrizték a területüket. Ezt követően az eljárássunkat kiterjesztettük a Vasi-Hegyháttal szomszédos történeti Őrség, valamint az egykori szentgotthárdi ciszterci apátság mint összefüggő territóriumok birtokszerkezetének vizsgálatára.

Nádasd nembeliek a Vasi-Hegyháton

A Nádasd nemzetség korai, örökségi joggal bírt földjei a történeti Vas vármegyében látszólag szétszórtan, de jól körülhatárolható térségekben feküdtek. Az egyik „földtér” a királyi vármegye székhelye, Vasvár körül terült el, a másik pedig a Katonák útja és a Borostyán út kereszteződésénél, Nádasd környékén. A harmadik térség a Muravidék volt, ahol a nemzetség kezén lévő földek a határ közelében és fontos útvonalak mentén feküdtek.¹ A vizsgálódásunk fókuszában álló 13–14. században a Vasi-Hegyhát már jelentős részben

lakott terület, a népesség fő tevékenysége a földművelés és az állattenyésztés. A mezőgazdaság alapvető üzemformája, a prédiум (majorság) mellett ekkor alakul ki a telki gazdálkodás rendszere és az úrbéres közösséget alkotó falvak hálózata. A két „üzemforma” egymás mellett él, mindkét formában meghatározó a családok szerepe, miközben (rab)szolgákat is alkalmaznak még az Árpád-kor végéig.

Magyarország ebben az időszakban nyugati mintára szervezett keresztény királyság, az államalapítástól megszilárdult térbeli keretek között működik. A király az ország védelmének és hódító törekvéseinek letéteményese, hatalmas magánbirtokokkal rendelkezik, földadományokat juttat alattvalóinak, akik ellenszolgáltatásként részt vesznek az uralkodó hadi vállalkozásaiban. A közigondolkodásban több elemében szematikus kép rögzült a honfoglalást követő századok társadalmi és gazdasági fejlődéséről. Keleti sztyeppékről jött, főként állattartással foglalkozó nomád nép, amely az itteni őslakosságtól és nyugati bevándorlóktól elsajátítja a földművelést és a kézművesiséget. A törzsszövetség seregével érkezett honfoglalók igényeik szerint, szabadon foglalták el a szállásterületeiket. Később a sátraikból és jurtaikból gödörházakba, majd fallal rendelkező építményekbe költöztek. Évszázados fejlődés eredményeként létrehozták azokat a prédiумokat és falvakat, amelyekben a földművelés és állattenyésztés együtt biztosította a létfeltételeket számukra. A kialakult falurendszer és paraszti gazdálkodás némi változásokkal fennmaradt a 20. század közepéig.

1 A Vasi-Hegyhát fogalmát nem földrajzi vagy néprajzi értelemben használjuk. Csúpan arra a területre vonatkoztatjuk, amelynek nyugaton Felsőmarác és Órimagyarósd a „széle”, kelet felé pedig Oszkóig és Győrvárig terjed. Északi határát a Herpenyő, illetve a Csörnőc, valamint a Rába ártere képezi. Délen a Zala és a Sárvize folyók völgyéig húzódik.

A vázlatosan felrajzolt kép azonban keveset árul el arról, hogy a Vasi-Hegyháton milyen tényezők játszhattak szerepet a birtokstruktúra és a faluhálózat kialakulásában. Magyarázatra szorul, hogy a honfoglalók miért a folyók és patakok közelében alakították ki a lakott helyeiket. Miként vették figyelembe a földek elosztásánál, hogy szántók, legelők, rétek, erdők megfelelő arányban jussanak az egyes faluközösségeknek? Milyen módon teremtették meg az önellátás és az árucserre feltételeit? A válaszok keresésénél figyelembe kell venni, hogy a 13. század első harmadában, amikor a Nádasd nemzetség az írott történelem színpadára lépett, már megszilárdult a térszervezés és a birtokszerkezet számos eleme. A nemzetséghez tartozó személyeket a források az Árpádok korában a személynevükön említik, akik birtokos jogközösséget alkotva a korabeli földesurak középrétegének felső csoportjához tartoztak.

Bizonyos körülmények arra utalnak, hogy a 12. század közepén szerezhették a birtokaikat, etnikai szempontból besenyő vagy karantán bevándorlók lehettek, és a király gyakorolta felettük a bírói jogokat. Ismeretes, hogy Petenegy (a későbbi Nádasy-ág őse) és Stefánd (a későbbi Nádasy Darabosok felmenője) a státuszuk szerint II. András király szolgálói (*servis regalis*). A következő nemzedékben pedig Ithemer fia Imre (Nádasy Darabos) és Csapó fia András (a későbbi Gersei Pető-ág őse) a király(ok) udvari emberei voltak.²

A nemzetség birtokait érintő levéltári források tanulmányozása közben komoly földmérői tudást és tudatosságot olvastunk ki az egykori Pannónia területén kialakított birtokstruktúra adataiból. Az egyes falvak

határainak, földterületeinek beazonosítása közben feltűnt, hogy bizonyos birtokrészek ugyanakkora területtel rendelkeznek. Ezt érdekesnek találtuk, mivel a kutatásaink során – másokhoz hasonlóan – azt tapasztaltuk, hogy a birtokhatárok keveset változtak az évszázadok során annak ellenére, hogy századokon át sok birtok- és határvíta történt a falvak és birtokos családok között. Az elemzésünk elvégzésénél tekintetbe vettük az adományozás, az öröklés és a földforgalom korabeli törvényeit és szokásait. Tanulmányoztuk a földmérés korabeli gyakorlatát, a földárakat, a Nádasd nemzetségen belüli birtokcseréket, tranzakciókat, az örökségi (*hereditas*) földek adás-vételével kapcsolatos eljárásokat és várományosi igényeket.

A birtokok méretnagyságát és területi átszámítását illetően Bogdán István álláspontját tekintettük mérvadónak.³ Könyvének a földmértékekről szóló fejezetében külön foglalkozik az ekealja mint mértékegység kialakulásával és használatával. A földmérték három rendszerét tárja fel: a helyi, a szokásos és a királyi ekealjat, amit a források alapján 100, 120 és 150 holdban állapít meg. Úgy véli, hogy az ekealja honfoglalás előtti, ősi mérték, ókori görög vagy római előzménye nincs. Az ekealja akkora földterület, amit egy mezőgazdasági évben (termelési időszakban) 1 eke felszánthat. A királyi ekealja 150 királyi hold, aminek a metrikus nagysága 126,63 (kerekítve 127) hektár, más mértékegységben pedig 220 katasztrális hold.

Bogdán István által megadott mértékek alapján végeztük el a Vasi-Hegyhát érintett településeinek az 1857 körüli kataszteri térképeken beazonosítható, a népszámlálási adatbázisokból, illetve más forrásokból

2 A Nádasd nembeliek nemzedékrendjéről bővebben lásd Horváth László: A Nádasd nemzetség ősi birtokai. Budapest, 2022. 104–105. p.

3 Bogdán István: Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. században. Bp. 1978.

megismert birtokrészek területének átszámítását. A megadott arányok helyenként hajszálpontosan kimutathatók, sok-sok számításal arról győződünk meg, hogy a forrásokból megismert területi adatok ebben az összefüggésben értelmezhetők.⁴ Az oklevelekben egyes tranzakciónál előforduló árakból pedig azt a következtetést vontuk le, hogy a 13. században a térségben egy királyi ekealja föld 5 márkába került.⁵ Szükségesnek tartjuk azonban megjegyezni, hogy a korlátozott forgalmú örökségi földdeknél nem beszélhetünk piaci árakról. A forrásokban található földárakat inkább a nemzetségen belüli elszámolási áraknak lehet tekinteni. Erre tekintettel a birtokméret, valamint a földár mint segédforgalmi információ használható, esetenként magyarázatot adhat a földek adás-vételével, cseréjével kapcsolatban felmerülő kérdésekre.

Az elmondottakhoz hozzá kell tenni, hogy az ekealja (ekeföld) mérete a 12-es számrendszerhez igazodik. A 12-es szám osztható 2-vel, 4-gyel és 6-tal, a kétszerese, 24 pedig osztható 3-mal, 8-cal és 12-vel is. Ennek az a gyakorlati jelentősége, hogy egy 24 ekealja nagyságú birtoktest többféle módon osztható birtokrészekre, ha az öröklés, a birtok osztálya, földcsere vagy más okból szükségessé válik.⁶

A birtokrészek kialakításánál megítélésünk szerint figyelembe vették, hogy a hadba szállás és katonáskodás minimális költ-

ségeit 3-4 termelő család volt képes előteremteni egy ekealja földön. Gyakorlatilag azonban 2-3 ekealja területen gazdálkodó 6-8 család által előállított értékkel kellett számolni egy harcos (*miles*) katona eltartásához és felszereléséhez. Telki gazdálkodás keretében 4-8 ekealja földön 12-16 jobbágytelek szükséges ebben az időben a faluközösségben folytatott gazdálkodás előnyeinek kihasználásához. Természetesen ezek a számok hatványozódnak összekapcsolt birtoktesteken folytatott nagyüzemi (uradalmi) gazdálkodás esetén.

Tizenegy birtoktest a Rábától délre

Ahogy arra már utaltunk, a települések határai az évszázadok során keveset változtak. A változások egy része úgy ment végbe, hogy a birtoktest egyes részeit osztály, örökség vagy más okból elhatárolták, későbbi igények szerint pedig újra egyesítették. Lényegesebb változások azokon a területeken történtek, ahol a termelési ág megváltozott, a terület elnéptelenedett, vagy a 18. századtól nagyobb uradalmak, ipari területek, városi térségek kialakítása miatt átszabták területeket. A térszervezés során történt határmódosítások egy része forrásokból megismerhető és a birtoktestek rekonstrukciója során felhasználható.⁷

Települési adatok

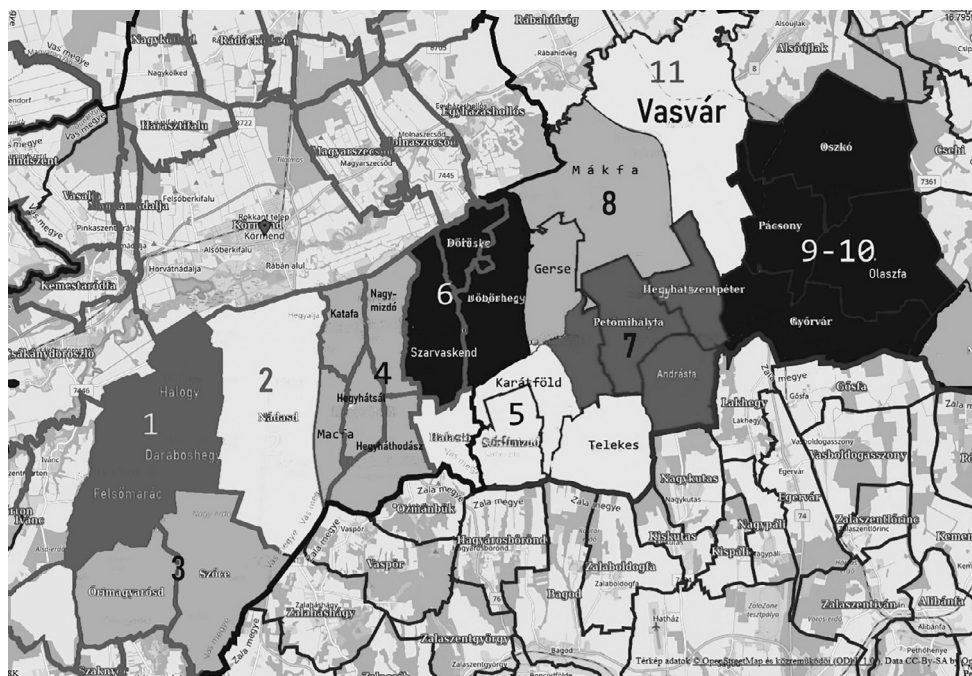
A Vasi-Hegyhát településeinek adatait két időpontban közöljük az állandóság/változás

4 Bogdán István felhívja a figyelmet, hogy az ekealja mérték a 13. század végéig gyakori, a 14. században ritkul az alkalmazása, a 15. században főleg becsüknél, s inkább erdőnagyság meghatározásánál használják.

5 Ez összhangban van Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000-1325. Bp. 1916. című könyvében ismertetett adatokkal.

6 A Vasi-Hegyhát, az Órség és a szentgotthárdi ciszterci apátság birtokszerkezetének rekonstrukciója során abból a feltételezésből indultunk ki, hogy eredetileg 24 ekés birtoktestekre osztották fel a területet.

7 A rendelkezésre álló kataszteri térképi adatok, az 1910. évi népszámlálás, a települések aktuális adatai, illetve a birtokösszeírások felhasználásával készítettük el a táblázatainkat a Vasi-Hegyháton, az Órségben és a szentgotthárdi apátság területén eredetileg kiosztott birtoktestekről, illetve a kialakult falvak területéről.

1. sz. térkép az 1-11. birtoktest fekvéséről

illusztrálására. Az 1. táblázat az 1910. évi adatokat katasztrális holdban és hektárban (1 ekealja = 220 katasztrális hold [kat. h.]), az 1920. évi adatokat pedig hektárban (1 eke = 127 hektár [ha]) számítva mutatja a birtoktestek és a rajtuk lévő települések sorrendjében.

Az 1. táblázat alapján megállapítható, hogy a Nádasdtól nyugatra fekvő 1. számú birtoktest 24 ekealja területét első lépésben a Nádasd nembeliek egymás között két egyenlő részre osztották fel. A későbbiek során Halogy területéből az egykori Himfa („Halogyharmada”) földje Felsőmaráchoz került, Daraboshegy pedig 1871-ben kivált és önállósult. Halogy déli részén Szócéhez csatoltak egy kisebb területet a 18. században. Felsőmarác Rába menti területéből a körmendi vár a lovak takarmányozására ragadtott el réteket és kaszálókat a 16. században.

A nemzetség névadójának tekintett Nádasd területén belül egy történelmi periódusban önállósult, különvált Almásd és Németfalu, Macfa pedig eredetileg a szomszédos birtoktest része volt. A Nádasdtól keletre eső 4. számú birtoktestet előbb kettéosztották, majd a nyugati felén három hasonló méretű birtokrész alakult ki: Katafa, Sál és Maczfa. (Kata-, Saul- és Mőricfalva.)

Az 5. számú birtoktestet a Murai vagy Király úttól délre alakították ki, későbbi változások során Halastóhoz került át Szarvaskendtől kb. 1 ekealja föld, Sárífmizdó pedig Korlátföld kisebb területével bővült.

A Herpenyő és a Csőrnök szabályozásánál a folyók mentén lévő települések közül Szarvaskend, Döröske, Nagymákfa területeket veszített. Délen Gersének a Murai vagy Király úttól délre eső része Petőmihályfa és Hegyhátszentpéter területéhez tartozott.

Sorszám	Település	1910. év kat. ./ha/eke	2020. év ha/eke
1.	Felsőmarác Halogy Daraboshegy Összesen:	3051/1756/13,8 1037/597/4,7 955/550/4,3 = 5043/2903/ 22,9	1744/13,7 705/5,6 459/3,6 =2908/ 22,9
2.	Őrimagyarósd Szőce Összesen	2093/1204/9,5 3159/1818/14,4 = 5252/3023/ 23,9	1229/9,7 1871/14,7 = 3100/ 24,4
3.	Nádasd – Macfa* Összesen:	6251/3597/28,3 –880/–506/4,0 = 5371/3090/ 24,3	3560/28,0 –508/4,0 = 3052/ 24,0
4.	Katafa Hegyhátsál Nagymizdó Hegyháthodász + Macfa* Összesen:	864/497/3,9 795/457/3,6 1284/739/5,8 1466/843/6,6 880/507/4,0 = 5253/3035/ 23,9	481/3,8 458/3,6 676/5,3 808/6,4 508/4,0 = 2931/ 23,1
5.	Halastó Sárfimizdó Karát föld* Telekes Összesen:	791/426/3,3 984/566/4,5 1931/1010/8,0* 1857/1069/8,4 = 5531/3071/ 24,2	565/4,4 746/5,9 1010/8,0 1081/8,5 = 3502/ 26,8
6.	Szarvaskend Döbörhegy Döröske Összesen:	1957/1126/8,9 2060/1185/9,3 768/442/35 = 4785/2753/ 21,7	1034/8,1 1175/9,3 440/3,5 = 2649/ 20,9
7.	Petó Mihályfa Hegyhátszentpéter Andrásfa Gerse* Király úttól Délre. Összesen:	1649/948/7,5 1270/731/5,6 1427/821/6,5 846/487/3,8* = 5192/2987/ 23,5	995/7,8 684/5,4 823/6,5 487/3,8 = 2989/ 23,5
8.	Kismákfa Nagymákfa Kismákfa* alatt Gerse* Király úttól Északra Összesen:	645/371/2,9 996/573/4,5 –/1185/9,3* –/ 720/5,7* = –/2849/ 22,4	Vasvár része Vasvár része Vasvár része Gersekarát része
9–10.	Győrvár Ólaszfa Pácsony Oszkó együtt Összesen:	2845/1637/12,9 2177/1253/9,9 1972/1135/8,9 4167/2398/18,9 = 11161/6422/ 50,6	1659/13,1 1654/13,0 1001/7,9 2031/16,0 = 6345/ 2x25,0
11.	Vasvár Ny-i oldal* Szentmihályfa* Zsidó föld* Összesen: Mindösszesen:	Vasvár 1910. évi közige. területe 6240 kat. h. = 3590 ha/ 28,3 32913 ha/259 eke	1150/9,0* 1040/8,0* 1010/8,0* =3200/ 25,0

1. táblázat. Megjegyzés: A *-gal jelzett adatok becslött számok az 1857. évi kataszteri térkép alapján.

A Vasvártól nyugatra eső 7. számú birtoktesten kialakult Mákfa (Makwa) település határa a Bányagödör vonalában észak–déli irányban húzódott. Gerse északi részével egészült ki a birtoktest.

A Vasvártól keletre eső két birtoktest területét összevonva tüntetjük fel, mert a káptalani földek, illetve a Gersei Pető, valamint a Festetich-féle nagybirtok újabb kori kiosztása következtében ma már nem jelölhető ki pontosan a két birtoktest határa. Domborzati adottságai miatt az osztkői mence egy birtoktest lehetett, északon a Farkas-erdőtől délre az olaszkei-erdőig.

Végezetül megjegyezzük, hogy Vasvár mint megyeszékhely területi mérete – a nemzetség központjának számító Nádasdhoz hasonlóan – nem tért el a többi birtoktestétől, csak a századok során többet változott. A birtoktest ősi területét az 1857. évi térkép alapján becsléssel állapítottuk meg.

Legendák nyomában

A birtokrendszer kialakulását illetően nem sok alapja van azoknak a legendáknak, miszerint a Kárpát-medencébe érkezett magyarok leszálltak a lóról, a táltoshoz fordultak, aki azt mondta, hogy ez a hely jó lesz nekünk szállásterületnek. A földek kiosztása körüli homály eloszlátását az írásos források mellett régészeti feltárások is segíthetik. Talán a mainál pontosabb válasz adható arra a kérdésre, hogy mikor lett a Vasi-Hegyhát jelentős részének birtokosa a Nádasd nemzetség, amelyről egyébként helyenként azt írják, hogy a honfoglalókkal érkeztek.⁸

A birtoktestek kiosztásával kapcsolatban felmerülhet az a kérdés is, hogy a térség történeteiben fontos szerepet játszó vasvári sáncot a birtokok kiosztása előtt, alatt vagy után építették-e meg. Ismeretes, hogy a Katonák útja a Vaskapunak nevezett helyen keresztezi a sánc vonalát. Ettől északra Vasvár földjén belül húzódik a *fossátum* (árok), délre pedig Szentpéterfa és az egykori Szentmihályfalva között képez határvonalat. A szentpéterfai oldalon a 14. században az egyik családot Árokközinek nevezték. Az újkorban rómainak mondott sánccal kapcsolatban sok a találgatás, főként a határvédelemben betöltött szerepét illetően, de építéséről vagy itt zajlott csatákról, ütközetekről nem ismeretesek források. A környékén eddig nem tártak fel olyan objektumokat, táborhelyet, amely a sánc védőinek szálláshelye lett volna.

A térség falvainak kialakulásával kapcsolatos helyi legendák sokfélék. A táblázatban közölt adatok mutatják, hogy a Vasi-Hegyháton a 24 ekés birtoktestek felosztásával több 1/4 méretű, 6 ekés terület jött létre (Almásd, Hodász, Sárfimizdó, Hegyhátszentpéter, Petánc), ami a lánynegyed kiadására utalhat. Későbbi generációknál ennél kisebb, 2-3 ekényi földet kaptak a lányok, de inkább pénzben adták ki a részüket. Találhatók harmadolással létrejött 8 ekés birtokrészek, mint Telekes, Karátföld, Sárfimizdó és Zsidó föld esetében. Harmadolással jött létre – ahogy arra már utaltunk – Katafa, Sál és Macfa területe is, a birtoktest másik felén pedig feleződéssel Nagymizdó és Hodász. Ezek persze olyan feltevések, amit további kutatással kell megerősíteni, de a birtokszerkezet „visszaolvasásával” új következtetések vonhatók le egyes települések kialakulásával kapcsolatban.

Frisnyák Sándor földrajztudós megállapítása szerint a 13. század elején az orszá-

8 Ha így lenne, vajon mivel magyarázható, hogy csak 1423-ban szereztek birtokot – Zsigmond király adománya révén – Vasváron, a már István király által megszervezett vármegye székhelyén.

földalapjának 25 százaléka volt erdő, 40 százaléka szántó, kert és szőlő, 16 százaléka legelő és 10 százaléka rét.⁹ A Vasi-Hegyhátan a kiosztott birtoktesteken hasonló arányokat mutathatott a rendelkezésre álló földterület. Talán az erdőszűlség magasabb lehetett és több volt a művelésre alkalmatlan vizenyős terület. Későbbi századok adatait is figyelembe véve, egy falu területén a föld harmadának, felének alkalmasnak kellett lenni földművelésre és állattartásra, hogy a birtokolt terület elartsa a lakosságot. Későbbi korokban a művelésbe vont területet szükség szerint erdőirtással és mocsarak lecsapolásával növelték. Adódik a következtetés, hogy a birtoktestek kimerése, a területek elosztása idején vélhetően már a földművelés és állattartás együtt biztosította az itt élők életfeltételeit.

Hat birtoktest az Őrségben

A Vasi-Hegyhát birtokszerkezetének vizsgálata során megfigyelt területi felosztás hasonló módon történt az Őrségben is. Azt találtuk, hogy a történelmileg kialakult kistérség 18 falva hat, egyenként 24 ekeföldes birtoktestből állt. A birtokszerkezet azt mutatja, hogy az „örök földje” nem annyira specifikus terület, mint ahogy az a közgondolkodásban elterjedt. Történetírók beszámolóit szerint Vas megyében és az ország más területein a honfoglalás óta „hivatásos” határőrök védtek az ország területét. Számos helyen előforduló források azonban azt mutatják, hogy az örökös formája, feladata koronként és országrészenként változott, igazodva a helyi hatalmi, kereskedelmi és területvédelmi igényekhez.

A határvédelmet szolgáló mesterséges építményekről, a gyepek szerepéről, kiter-

jedéséről nincsenek korai, 11–12. századi adatok, a témánkat illetően nem tudjuk, hogy III. Béla korában az ország nyugati végvidékén milyen állapotban volt a gyepprendszer.¹⁰ Hangsúlyozni kell, hogy az Őrség története még megíratlan, mi sem vállalkozunk arra, hogy állást foglaljunk a nyugati gyepek védelmezőiről, a várszolgák és a határőrök szerepéről.¹¹ Az Őrségi birtoktestekről és településekről szóló információk megítélésünk szerint hozzájárulhatnak az örök jogállásáról és tevékenységéről szóló kérdések tisztázásához.¹²

Oklevelekből tudjuk, hogy 1208-ban Kercán éltek örök, 1270-ben pedig V. István király adott kiváltságlevelet a magyarorszi öröknek.¹³ A nevezetes dokumentum a király trónra lépése után, vasvári tartózkodása idején íródott, amiben felsorolja, hogy adózásban, bíraskodásban, öröklésben milyen kedvezmények illetik meg az örököt a szolgálat fejében. Érdeemes felidézni, hogy V. István király abban az időben az úgynevezett Bábenberg-örökségért nagy harcban állt a cseh uralkodóval, II. Ottokárral.¹⁴ V. István még stájer hercegeként 1258-ban egy ideig ura volt Stájerország egy részének. A csehek viszont 1270-ben éppen elfoglalva tartották Felsőlendva várát. A trónra lépés új fejezetet nyitott az ambíciós fiatal király uralko-

10 A korai magyar határvédelemről lásd Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegegy László tanulmányát. = *Hadtörténelmi Közlemények*. 1973. 4. sz. 639–660. p.

11 Borosy András: *Határőrök és határőrök az Árpádok korában*. = *Hadtörténelmi Közlemények*. 1977. 4. sz. 543–557. p.

12 Stahl Ferenc: *A Őrség jogállása. I–III.* = *Vasi Szemle*, 1974. 2. sz. 218–236. p.; 3. sz. 390–402. p.; 4. sz. 553–566. p.

13 A kiváltságlevél magyarul: Horváth Ferenc – Kiss Mária: *Vas megye helytörténelmi olvasókönyve*. Szombathely, 1975.

14 Ausztria hercegségét Stájerországgal együtt II. (Harcias) Frigyes irányította, aki 1246-ban a Lajta folyó melletti csatában megfutamította IV. Béla katonáit, de az ütközetben életét veszítette, s vele férfiágon kihalt a Babenberg-ház.

9 Frisnyák Sándor: *Magyarország történelmi földrajza*. Bp. 1999.

dásában, hadi céljait szolgálhatta az őrszolgálat megerősítése. Valószínűleg a király a felsőlendvai és a németújvári várak mögötti felvonulási területen ellenőrzés alatt tartott hátországot kívánt létrehozni az osztrák területek megszerzéséért folytatott akcióihoz.¹⁵

A kiváltságlevél érdekes, de félreértésre okot adó rendelkezéseket is tartalmaz. Hangsúlyozni kell, hogy a magyarórsdi várhoz tartozó örökről van szó (*speculatorum de Monorosd ad castrum ipsorum pertinentium*) és nem a Magyarórsdon (Őrimagyarósd) lakó örökről. A *castrum* alatt itt megerősített hely, őrtorony, helyőrség értendő, ahol az őrnagy székel. A kiváltságlevél idején ugyanis Magyarórs földje a Nádásd nemzetségbeli Csapó fia András kezén volt. Északon Marác (Felsőmarác) földjét és Halogy harmadát a nemzetség Darabos ága birtokolta, amely csak később, 1293–1297 között szerezte meg nembeli társától a magyarórsdi telkeket és házakat (*sessionibus ac domibus*). Csapó fia András már a stájerországi uralkodása idején az ifjú király mellett harcolt. Darabos Ithemer fia Imrét pedig személyes, bizalmi jellegű kapcsolat fűzte V. Istvánhoz és a királynéhoz. A két udvari embernek, akik csak néhány évvel lehettek idősebbek a harmincegyedik évében járó királynál, bizonyára érdekében állhatott az őrszolgálat megerősítése, hiszen ezáltal erősödött az Őrség melletti és a Vasi-Hegyháton lévő birtokaik és javaik biztonsága.

A magyarórsdi örök működési területe a regedei határvidék volt, amelynek nyugati vonala a stájer határ mentén lévő regedei (Radkersburg) vámhelytől északra húzódott Vas vármegye határa mentén. A keleti szakasza pedig Zala vármegye határánál indult

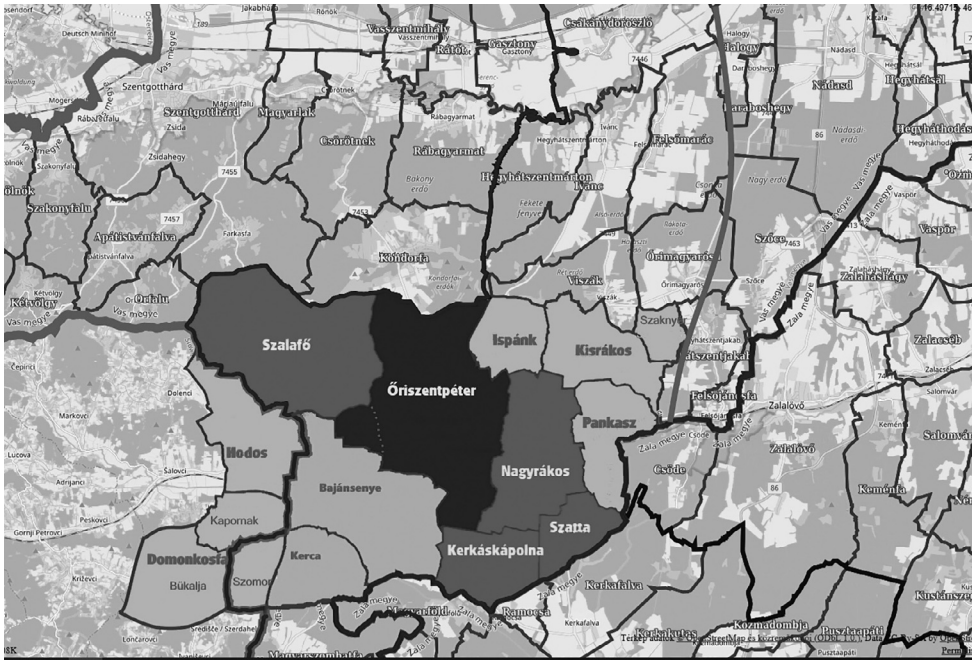
és a Lugnak nevezett helyig tartott. A zalai megyehatár ma is azonosítható, a Szentjakabi patak és a Zala folyó találkozásánál húzódik. Innen északra haladva Magyarórsdon át érhető el a Lug nevű hely, amelyet 1274-ben Hulug néven említ a Halogy és Tótlak közötti határt megállapító oklevél.¹⁶ Tehát délről északra húzódó, a Zala folyótól a Rábáig tartó vonal határolta keleten az örök körzetét. Lényegében a Zala és a Rába folyók közötti „közlekedési folyosót” tartották ellenőrzésük alatt. Hasonló funkciója lehetett, mint az észak–déli fekvésű vasvári sáncnak, amely átlósan lezárta a Sárvice és a Rába közötti térséget, elősegítve az utazók és az áruforgalom ellenőrzését (vámolását).

Az elmondottakat ki kell egészíteni azzal, hogy az örök mozgásterét kijelölő keleti záróvonal valójában egy út volt, amelyet évszázadokon keresztül használtak. A mai Felsőjánosfa déli részén, a Zala folyótól indult, a Szentjakabi patak és a Vadása-völgy mentén a vízvásztón haladt, keresztezte a Katonák útját, majd északra tartva a Száraz-völgy lábánál (Himfa és Halogy érintkezésénél) elérte a Holt-Rábán lévő révátelét. (A ma is Kelőnek nevezett dűlőben.) A Rábán átkelve, tovább haladva az úton Nádalján és Harasztifalun át Jákig lehetett eljutni, onnan pedig Sopronig, aminek a vásáros vonzereje elérte a vasi és zalai térségeket.

Az örök feladatairól szóló történetírásokban a határőrizet kap nagy hangsúlyt. Az elszórt hivatkozásokból azonban arra lehet következtetni, hogy a magyarórsdi királyi „őrző-védők” békeidőben nem a hadi néphez tartozó harcosok (*miles*) voltak, bár szoros kapcsolatban álltak a határvédelmet ellátó várkatonasággal. Őrizték az utakat, a folyókat, ellenőrizték az utazók mozgását,

15 Az Ottokárral folytatott vetélkedésnek végül 1278-ban a morvamezei csata vetett véget, ahol Habsburg Rudolf és IV. László magyar király csapatai legyőzték a cseh uralkodót, aki meghalt a csataterén.

16 Hulug és Tótlak birtokosztályáról lásd Árpád-kori új okmánytár IX. 97. p. 1274.

2. sz. térkép

a kereskedőket, a vándorokat és a védelmi szempontból fontos mesterséges akadályokat, gátakat, gázlókat és vízlelő helyeket. Szükség szerint vámot és adót szedtek. Vas megyében szerepet kaphatott a vaskészlet, a vas- és fegyvergyártás felügyelete, a sókészletek őrzése is. A kiváltságlevél azt emeli ki, hogy figyeljenek és őrkdjenek, ahogy addig is tenni szokták. Elég nyilvánvaló, hogy a *speculatorok*, ahogy a latin nevük is jelöli, a terepen megfigyelő, felderítő és hírszerző tevékenységet is folytattak. Mindez azért is valószínű, mert a király környezetéhez tartozó Nádasd nembeli Csapó fia András mai kifejezéssel fegyverkereskedő volt, Ithemer fia Imre pedig ügyes kém, aki a fogságban tartott királynő és a király közötti közvetítésben bizonyítottá ilyen irányú képességeit.

Állandóság és változás

Ismeretes, hogy az örök pozíciója nem birtokhoz kötődött, hanem adott személyekhez. A király azt kívánta elérni, hogy a *speculatorok* a korlátozott hatalommal bíró őrnyagyon és a megyéspánon keresztül csak tőle függjenek, ne kerülhessenek másféle érdekek, helyi oligarchák befolyása alá. Az örök kötelezettségei között előírta, hogy a földjeiket ne felzetségenként, hanem személyenként felosztva birtokolják. Gyakorlatilag majorsági gazdálkodást kellett folytatniuk, és nem tagolódhattak be az akkor terjedő telki gazdálkodás alapján szerveződő faluközösségekbe. Feltehetően az Órség szeres településszerkezete a domborzati tényezők mellett ide vezethető vissza. Az örök jobbágyi sorba kerülésével a nagycsaládokra épülő majorsági gazdálkodás bizonyos mér-

Sorsz.	Települések	1910. évi kat. h.	Ekealj = 220 kat. h.	2020. évi ha	Ekealj = 127 ha
1.	Szalafő – korrekció	4750+540	24,04	2737+310	21,55+2,5
2.	Őriszentpéter – korrekció	5828–540	24,04	3356– 310	26,4– 2,5
	Összesen	10578	2x24,4	2x3047	2x24,0
3.	Ispánk	1202	5,46	692	5,45
	Pankasz	1613	7,33	927	7,30
	Kisrákos*	1926	8,75	1106	8,7
	Szaknyér	507	2,3	293	2,3
	Összesen	5248	23,85	3018	23,08
4.	Nagyrákos	2806	12,75	1911	12,7
	Szatta	1043	4,74	601	4,7
	Kerkáskápolna	1600	7,27	920	7,2
	Összesen	5449	24,75	3123	24,6
5.	Őrbajánháza	959	4,3	552	4,35
	Senyeháza	1118	5,1	643	5,0
	Dávidháza	958	4,35	551	4,3
	Kotormány	776	3,5	446	3,5
	Kerca	1567	7,1	901	7,0
	Összesen	5378	24,4	3093	24,3
6.	Őrihodos	2216	10,0	1250	10,0
	Kapornak – – Domaföld*	987	4,5	568– 180*	3,0– 1,42
	Domonkosfa	2002	9,1	770	6,0
	Bükalja*	–660	–3,0	381*	3,0
	Szomoróc	662	3,0	381	3,0
	Összesen	5207	23,65	3170	23,4
	Mindösszesen	31860	144,8	18500	145

2. táblázat. Megjegyzés: a 2010–2020 között a települések területe gyakorlatilag nem változott.

A *-gal jelzett Domaföld és Bükalja adatait térkép alapján becsültük meg, Kisrákos Iklóddal együtt szerepel.

tékben beolvadt a kialakult falusi társadalomba. Erre utalnak a birtoktestek adatai.

Az őrsei települések adatai

A 2. táblázat Nemesnépi Zakál György az *Eőrségnek Leírása* című, 1818-ban készült munkájában felsorolt 18 község, valamint Domonkosfa adatait tartalmazza hat birtoktest szerinti csoportosításban.¹⁷ Ezek a birtoktestek királyi földek voltak, kivéve Domonkosfát, Nexerákosát (Iklód) és Domaházát, amelyek magánbirtokok voltak, és nem számítottak az örök földjének. Ahogy arra már utaltunk, Órimagyarósd is magánbirtok volt, amelyet a Gersei Petőc eleitől a Nádásdi Darabosok szereztek meg, hogy „kikerekítsék” a Marácon, Halogy harmadán és Nádason már meglévő földjeiket. Az egyes falvak területét a mai állapotnak megfelelően, illetve az összevont települések esetében az 1910. évi népszámlálás adatai és a 2020. évi adatok alapján adjuk meg. A számok összességében kiindulópontot képezhetnek a 13. századi örök életterének feltáráshoz.¹⁸

A 2. táblázatból könnyen kiolvasható a 24 ekés birtoktestek települések szerinti felosztása. Külön érdekes lehet, hogy Óriszentpéter területe kb. ugyanannyival (3 eke) nagyobb, mint amekkora területtel Szalafő területe kisebb a „szabványos” méretnél. Vélhetően nem ismert időpontban egy szer méretét kitevő terület átcsatolásával alakult ki ez a helyzet. Bükalját a 19. században csatolták Domonkosfához.

17 Az őrséghez tartozó településekről lásd Csapó Éva: Az őrseg térbeli elhatárolásának problémái. Földrajzi Értesítő. 2008. 3–4. füzet. 313–333. p.

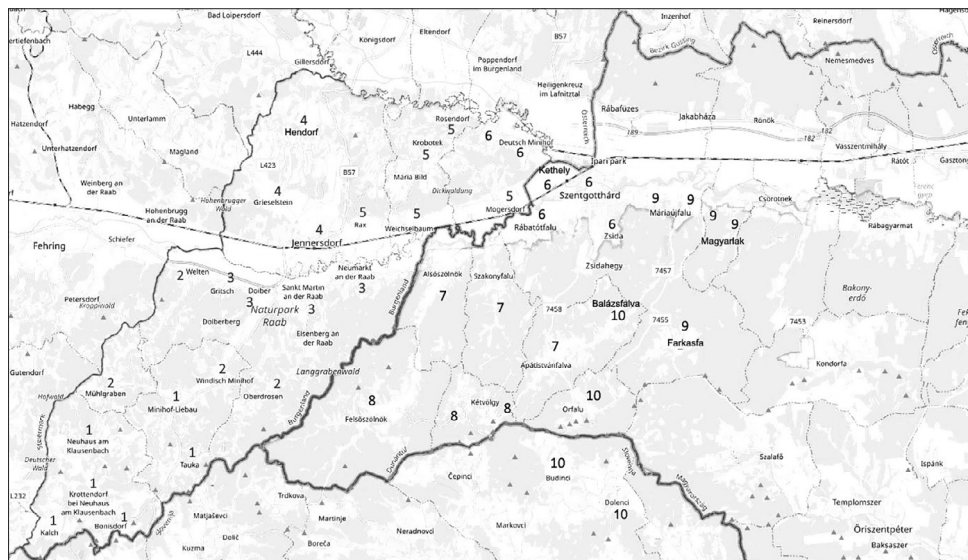
18 A 18 falura kiterjedő őrvidek jelentőségét V. István halálát követően csökkentette a magyar és az osztrák oldalon egyaránt a védvonalak megerősítése, a területvédelmet várvédelemmel felváltó új stratégia, valamint az Árpád-kort követő uralkodók nyugati irányú külpolitikájának változása.

A szentgotthárdi apátság alapító birtokadományai

A ciszterci rend első magyarországi megalapítása II. Géza (1141–1162) idején történt. Királyi birtokon, Cikádon, a mai Bátaszéken hozták létre 1142-ben az első rendházukat. Ezt követően III. Béla (1172–1196) öt ciszterci monostort létesített, s mindegyikbe franciaországi szerzetesek teleptek. A király jelentős birtokadománya tette lehetővé 1183-ban a szentgotthárdi apátság létrehozását. Az uralkodó ezzel a lépéssel elősegítette a nyugati határ menti terület benépesítését, a korszerű gazdálkodásban jártas rendtagok bevonását a térség fejlesztésébe, és nem utolsósorban a franciabarát politikájának megerősítését, amit a családi kapcsolata is motiváltak. Az alapító oklevelet nem ismerjük, de az apátság birtokairól készült listák alapján azt feltételezzük, hogy a király adománya összefüggő territóriumot képezett.¹⁹

A Lapincs és a Rába összefolyásánál, Szentgotthárdnál vélhetően már korábbi időkben is lehetett valamilyen építménnyel ellátott őrhely, bázis, amely lakóhelyül is szolgált. Nem valószínű azonban, hogy a határ közvetlen közelében, veszélyeknek kitéve állattartó vagy földművelő közösségnek állandó települése lett volna. Viszont okkal feltételezzük, hogy a ciszterciek a működésük során tervszerű munkával megszervezték a környék életét. A kiépített gazdasági telepekből, a *grangiókból* vagy majorságokból településeket hoztak létre. A Szentgotthárd környéki falvak főként a Muravidékről és a nyugati régióból

19 Az apátság birtokának legnagyobb szélessége 28 km nyugat–keleti irányban, hosszúsága északról délnek 9 km, ez kb. 275 négyzetkilométernek felel meg. Ez az egységes terület idegen birtoktestet nem tartalmazott. = Szentgotthárdi ciszterci apátság. https://hu.wikipedia.org/wiki/Szentgotthardi_ciszterci_apatsag. (Megtekintés 2024. augusztus 26.)

3. sz. térkép

származó népesség betelepítésével az apátság majorjaiból fejlődtek faluvá.²⁰

Az apátság számára a királyi birtokból juttatott adományföld északi határa a Lapincs és Rába folyók voltak. Nyugaton a birtok a stájer határ mentén délre húzódott a Lendva és a Klagenbach patakok vízgyűjtőjénél lévő Mészvölgy és Hegyszoros nevű helyek vonaláig. Keleten a „földtér” határa Szalafő, Kondorfa és Csörötnek határáig terjedt. Az így körberajzolt területet tartjuk az összefüggő adománybirtok eredeti kiterjedésének. Ezen a területen vizsgáltuk a 24 ekealját kitevő birtoktestek kimérését és kiosztását. Hangsúlyozni kell, hogy az apátság alapításakor tett adományokat később uralkodók és magánszemélyek is újabb adományokkal bővítették, az apátság távolabbi vidékeken is birtokokat szerzett, birtokokat cserélt, gazdálkodott a földjeivel. Magyarán: az apát-

ság birtokállománya 1526 előtt és után sokat változott.²¹ A ciszterciek gazdálkodásának legfontosabb egységei a munkástestvérek és szolgák által fenntartott majorok voltak, amelyeknek egy részéből később települések, falvak alakultak ki.

Az apátsági birtoktestek

A szentgotthárdi apátság eredeti birtokadományán kialakított birtoktestek bemutatását némileg nehezíti, hogy a trianoni békeszerződés következtében a terület egy része Ausztria Burgenland tartományának darabja lett. A közigazgatás változása és a térség fejlesztése azonban nem hozott magával olyan változásokat, amelyek lehetetlenné tennék az eredeti birtokszerkezet rekonstruálását.

20 Tóth József: A szentgotthárdi cisztercita apátság gazdálkodása. = Vasi Szemle, 2023. 4. sz. 452–457. p.

21 A szentgotthárdi ciszterci apátsághoz tartozó falvak. = https://hu.wikipedia.org/wiki/A_szentgotthardi_ciszterci_apatsaghoz_tartozo_falvak Megtekintve 2024. augusztus 25.

Sz.	Birtoktestek	Kat. h.1910	Ekealj
1.	Vasdobra / Neuhaus am K.bach	1596	7,2
	Békató / Krottendorf	551	2,5
	Bónisfalva / Bonisdorf	589	2,7
	Mészvölgy / Kalch	744	3,4
	Liba / Liebau Minihof	656	3,0
	Tóka / Tauka	792	3,6
	Összesen	4934	22,43
2.	Malomgödör / Mühlgraben	959	4,36
	Kistótlak / Windisch Minihof	1381	6,28
	Rábaőr / Oberdrosen	1221	5,55
	Velike / Welten	1438	6,53
	Összesen	4999	22,72
3.	Gercse / Gritsch	316	1,43
	Döbör / Doiber	650	2,95
	Rábaszentmárton / St.Martin an R.	1149	5,22
	Farkasdifalva / Neumarkt an R.	2695	12,25
	Összesen	4810	21,85
4.	Gyanafalva / Jennerdorfs	2059	9,36
	Köröstyén / Grieselsteind	1411	6,41
	Ercsenye / Hendorf	1415	6,43
	Összesen	4885	22,20
5.	Raks / Rax	1653	7,5
	Badafalva / Weichselbaum	1148	5,2
	Nagyfalu / Magersdorf	1340	6,1
	Horvátfalva / Krobotek	592	2,7
	Pócsfalva / Rosendorf	372	1,7
	Összesen	5105	23,2

6.	Szentgotthárd	927	4,2
	Lapincsolaszi / Wellendorf	602	2,74
	Németlak / Deutsch Minihof	409	1,86
	Rábatótfalu	1401	6,4
	Zsida	783	3,56
	Rábakethely	979	4,45
	Összesen	5101	23,2
7.	Alsószölnök	1754	8,0
	Szakonyfalva	1963	8,92
	Istvánfalva	1470	6,68
	Összesen	5188	23,6
8.	Felsőszölnök	4027	18,3
	Permise	472	2,14
	Ritkaháza	606	2,75
	Összesen	5105	23,2
9.	Magyarlak	1046	4,75
	Háromháza	379	1,72
	Talapatka	954	4,34
	Rábakisfalud	417	1,89
	Farkasfa	2573	11,69
	Összesen	5369	24,4
10.	Balázsfalva	766	3,4
	Orfalu	1207	5,5
	Büdfalva	1069	4,9
	Kis- és Nagydolány	1306	6,0
	Összesen	4348	19,8
	Mindösszesen 28708 ha	49884	226,6

3. táblázat

Területi adatok

A fentiekben (3. táblázat) közöljük az apátság eredeti birtokadományából kialakított tíz birtoktesten létrejött falvak területi adatait az 1910. évi népszámlálás alapján. A falvak egy része ma Burgenlandhoz tartozik, a magyar elnevezésük mellett a könnyebb azonosíthatóság érdekében a táblázatban felüntetjük a német nevüket is.

A térképi és területi adatok alapján megállapítható, hogy az apátsági birtokoknál is a rendelkezésre álló földterületen a folyók és patakok völgyében, vízgyűjtő részeken hozták létre a településeket. A víznyerés lehetősége mellett szerepe lehetett annak is, hogy a domborzati viszonyok nem kedveztek a faluközösségekben folytatott nyomósos gazdálkodásnak. A 43 település közül tizenötnek a területe 1–3 eke méretű „apró-falu”, szeres jellegű beépítéssel. Mindenesetre a tíz birtoktest mérete az apátsági földek esetében is meglepő „szabályosságot” mutat. A 6. birtoktesten, a Szentgotthárd körüli olasz, német, tót, zsidó népelemekre és a keddi vásároshelyre utaló településnevek sokat elárulnak az apátság térségi szerepéről. A 9. birtoktest méretben némileg meghaladja a 24 ekealjat, ami a Rába medrének változásaival magyarázható. A 10. birtoktest többitől kisebb területét illetően egyelőre nem találtunk magyarázatot. Arra viszont felhívjuk a figyelmet, hogy különböző időszakokban Csörötneken, Kondorfán és Rábagyarmaton is voltak birtokai az apátságnak, de azok területét későbbi adományoknak, illetve szerzeményeknek tartjuk.²²

22 Rábagyarmat törzsneves település, a környék birtoktörténete és benépesítése korábbi korszakhoz kapcsolható. Megállapítottuk, hogy a települést nyugatról határoló Csörötnek és Kondorfa területe (32,2 eke) nagyságrendileg ugyanakkora, mint a keleti oldalon Ivánc, Hegyhátszentmárton és Viszák egész területe (31,5 eke), vagyis mindkettő 1 egész 1/3 birtoktest.

Megállapítások a három térségről

A szentgotthárdi apátság, mint összefüggő territórium, birtokszerkezete alapvetően megegyezik az Őrségben és a Vasi-Hegyháton beazonosított birtoktestekkel. A három térség adatainak összevetése az 1910. évi (és a hasonló 2020. évi) kerekített adatok alapján érdekes információkkal szolgálhat:

- a) A Vasi-Hegyháton beazonosított birtoktestek összes területe 329 négyzetkilométer, 259 ekealja. A 11 birtoktest átlagosan 23,5 eke nagyságú, a 19 település átlagosan 8 ekealja területtel rendelkezik.
- b) Az Őrség területe 185 négyzetkilométer, 146 ekealja. A hat birtoktest átlagos területe 24,1 eke, ami 18+1 településsel számolva 7,7 ekés átlagot mutat.
- c) Az apátság eredeti adománybirtokának összterülete 287 négyzetkilométer, 227 ekealja. A 10 birtoktest átlagos területe 22,7 eke, a 43 település átlagosan 5,25 eke területtel bír.

Az adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szeres jellegűnek mondott őrségi települések birtokszerkezete a telki gazdálkodás kialakulásával hasonult a Vasi-Hegyháton lévő településekhez. Az apátság birtokain viszont tartósabb nyomot hagyott a korai birtokszerkezet, különösen a Vendvidéken, ahol majorsági (*grangia*) keretekben folyt a gazdálkodás.

A birtoktestek és a települések kialakulásáról szóló információk segíthetik a térség korai történetének megismerését.²³ Az egymással szomszédos három összefüggő territórium adatai megerősítik a sejtésünket, hogy azokat a király földbirtokából alakították ki. A Szentgotthárd környéki birtoktestek kiosztása egybeeshetett az apátság 1183. évi

23 Kezdeti fázisban lévő kutatások alapján úgy véljük, hogy hasonló birtokszerkezet az országot más részein is előfordul.

alapítása utáni rendházi szervezőtevékenységgel. Ezt az időpontot megelőzhetette az Őrség és a Vasi-Hegyhát földjeinek a kiosztása, ami visszamehet II. Géza uralkodásának idejére. A Nádasd nemzetség letelepítése a Vasi-Hegyháton és a Muravidéken, valamint a határvédelmet szolgáló őrvidek funkciójához okszerűen kapcsolódik a gazdálkodásban jártas, mai kifejezéssel „vállalkozásfejlesztő” ciszterciák határ menti letelepítése. Lényegében a király mint magánföldesúr a saját – akkor még bőséggel rendelkezésre álló – birtokainak biztonságát és értékét növelte²⁴.

A három territórium adatai alapján megérősíthetjük, hogy a birtoktestek eredeti kiosztása komoly földmérési tudásról, agrártermelési tapasztalatokról, illetve település-szervezési ismeretektől árulkodik. A térképeken látható birtokhatárok többsége – figyelembe véve egyes települések összevonását és szétválását – már a 13. század elejére kialakult. Ez a felismerés nem csak egyedi, lokális jellegű tapasztalaton alapszik.²⁵

A birtokhatárok eredeti kijelölésével és kiosztásával kapcsolatban három feltételezés lehet további vizsgálat tárgya.

Először: nem zárható ki, hogy a birtokszerkezetet a honfoglalók lényegében készen kapták, átvették az itteni őslakosságtól.²⁶ Ha így volt, akkor cáfolható az a többékevésbé elfogadott nézet, hogy a magyarok a 9. század végén egy gyéren lakott vagy la-

katlan területet hódítottak meg a nyugati határ (gyepű) mentén.

Másodszor: szólnak érvek amellet is, hogy a földek kiosztása az államalapítás után történt, István király földmérői Gizella királynő bajor „szakemberei” segítségével végezheték el a nagy munkát.²⁷ Az adott szisztéma átvételét igazolhatja, hogy a 12-es számrendszer és a térszervezés módja Karoling hatást mutat. István király második könyvének dekrétumaiból arra is következtethetünk, hogy a magánföldeket illetően a szabadok már az államalapítás előtt legálisan szerezhetek birtokot, stabil tulajdonviszonyok jöttek létre. A földművelés terjedésével az adott térségeken szükségessé vált a birtokok területi elhatárolása, a határok pontos megállapítása.

Harmadszor: a Vasi-Hegyhát területének intenzív jellegű betelepítése történhetett a 12. század derekán is, amikor sok vendég (*hospes*), bevándorló jött Magyarországra, különösen a határmegyékbe, akik hozták magukkal a nyugati agrárkultúrát. A majorsági gazdálkodás mellett a 13. század derekától elterjesztették a német jogúnak nevezett telki gazdálkodás rendszerét, az állattenyésztés mellett nagyobb teret kapott a földművelés, ami állandó lakhelyhez kötötte a családokat. A 13–14. századi és korábbi levéltári forrásokban a földterületek méretére, illetve árazására vonatkozó információk feltárásával képet lehet alkotni arról, hogy a földművelés elterjedésével kialakult birtokstruktúra – egyéb tényezők mellett – hogyan hatott a társadalmi szerkezet fejlődésére.

polgári mérnökökről, akiknek a munkája nyomát hosszú évszázadokon át élvezték az utódok. = Benedy László: Szombathelyi Benedek rudasmester. Adatok a középkori magyar földmérés történetéhez. Bp. 1958. Budapesti Műszaki Egyetem.

27 A szomszédos Stájerországból, illetve Bajorországból is átvehettek birtokszerkezeti mintákat az államalapító atyák.

24 Becslésen alapuló számítások szerint a 12. század második felében a király tulajdonában volt a földterület 75 százaléka, a világi nagyurak kezén volt 15 százalék, az egyháziak birtokában pedig 10 százalék. Lásd Makk Ferenc: Magyarország a 12. században. Bp. 1986. Gondolat. 146. p.

25 Buda várának telepítése úgy ment végbe – állapítja meg Zolnay László, a neves régész –, hogy a 13. századi idetelepülőknek szabályos, kijelölt utcarendre fűződő típusú telkeket osztottak ki. Ennek a telekosztásnak a rendszere máig leolvasható a Várnegyed telkeiről. = Zolnai László: A budai vár. Bp. 1981. 52. p.

26 Magyarországon a földmérői tevékenységnek igen régi múltja van. Nem szólván a római hadi és